

ХУКУҚНИ ФУҚАРОЛИК ХУКУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ УСУЛИ СИФАТИДА ТАН ОЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Сафохонов Шохрух Ҳалилуллаевич

Ўзбекистон Республикаси Судьялар Олий Кенгаши
хузуридаги Судьялар Олий мактабининг тингловчиси

Исмоилов Элёржон Анорбоевич

Фуқаролик ишлари бўйича Ўзбекистон
туманлараро судининг раиси

Хуқуқнинг фуқаролик хуқуқларини ҳимоя қилиш усули сифатида тан олишни тадқиқ этишда "хуқуқий табиат" тушунчасининг таърифига тўхталиб ўтамиз. «Хуқуқий табиат» ибораси хуқуқий ҳодисанинг чуқур, муҳим хусусиятлари, аниқроғи, унинг хуқуқий илдизлари ҳақида сўз юритишга имкон беради. Фуқаролик хуқуқларини ҳимоя қилишнинг кўриб чиқиладиган усулининг хуқуқий моҳиятини аниқлаш унинг таркибий хусусиятларини аниқлаштириш, унга тўлиқ хуқуқий тавсиф бериш, хуқуқни фуқаролик хуқуқларини ҳимоя қилишнинг бошқа усуллари билан фарқлаш имконини беради.

Хуқуқни фуқаролик хуқуқларини ҳимоя қилиш усули сифатида эътироф этиш икки жиҳатдан кўриб чиқилиши мумкин: *низолни хуқуқий муносабат иштирокчисига мурожаат қилинган хуқуқни(моддий маънода) тан олиш талаби* ва *хуқуқни тан олиш талабининг амалга ошириш шакли сифатида даъво* судга (процессуал маънода).

Хуқуқни тан олиш тўғрисидаги даъвони тақдим этишдан олдин ваколатли шахсда низолни хуқуқий муносабат иштирокчисига нисбатан унинг мавжудлиги тўғрисидаги масалани ойдинлаштириш учун моддий хуқуқий талаб пайдо бўлади¹. Хуқуқни ҳимоя қилиш усули сифатида тан олиш даъво ишини юритиш тартибида амалга оширилганлиги сабабли, кўрсатилган талаб хуқуқни тан олиш тўғрисидаги даъвонинг мазмунига айланади. Шундай қилиб, "хуқуқни тан олиш талаби" ва "хуқуқни тан олиш тўғрисидаги даъво" тушунчалари моддий жиҳат (маъно) бўйича эквивалент деб ҳисоблаш мумкин бўлади.

Фуқаролик хуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳар бир усули маълум бир шаклда амалга оширилади. Назарий жиҳатдан "шакл" ва "усул" бир-биридан фарқлаш зарур. Хуқуқларни ҳимоя қилиш шакли деганда субъектив фуқаролик хуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича ўзаро келишилган ташкилий чора-тадбирлар мажмуи тушунилади². "Усул (арабча– асосий қоидалар, қонунлар, қабул қилинган тартиб) – бирор нарсани юзага чиқариш, амалга ошириш йўли, ҳаракат тарзи, хили, тартиби, ҳаракат қилиш усули, бирор нарса қилиш усули"³. Шакл (арабча кўриниш, расм, тарз, усул) –

¹ Фуқаролик процессуал хуқуқи. Дарслик. Муаллифлар жамоаси. 2020 й.2706

² Бутнев В.В. Механизм защиты субъективных прав // LEX RUSSICA. 2014. №3. С. 274- 283.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 303-Б Ziyouz.com кутубхонаси

нарсаинг ташқи кўриниши, сиртки қиёфаси, ифодаси, маълум кўриниш. Кўриб чиқиладиган тушунчалар маъно жиҳатидан яқин, аммо бир-бирига мос келмайди. Битта шакл (судга даъво қўзғатиш) доирасида манфаатдор шахс ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг турли усулларидадан фойдаланиши мумкин. Масалан, кредитор қарздор томонидан шартнома мажбуриятини бажармаган тақдирда, бир вақтнинг ўзида бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш тўғрисидаги талабни (амалдаги Фуқаролик кодекси 11-моддаси) зарарни қоплаш ҳақидаги талаб (амалдаги Фуқаролик кодекси 14-моддаси) билан биргаликда судга (юрисдикция шакли) киритиши мумкин. Мазкур ҳолда битта шакл орқали ҳуқуқи бузилган шахс фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг иккита усулидан фойдаланмоқда. Таниқли цивилист А.А.Добровольский фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишни амалга оширишнинг **даъво** (юрисдикциявий) ва **даъвосиз** шаклларига ишора қилди⁴.

Маълумки, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қуйидаги шакллар орқали амалга оширилади:

- 1) фақат суд томонидан, айрим ҳолатларда эса бошқа ваколатли давлат органлари томонидан қўлланадиган усуллар, бу эса муайян усул воситасида ҳимоя қилиш тўғрисида уларга илтимоснома билан мурожаат қилиш заруратини назарда тутди (ҳуқуқни тан олиш, ҳуқуқ бузилгунига қадар мавжуд бўлган ҳолатни тиклаш, ҳуқуқни бузувчи ҳаракатларни тўхтатиш ва ҳ.);
- 2) ҳуқуқий муносабат иштирокчиси томонидан мустақил равишда қўлланадиган усуллар (ўз-ўзини ҳимоялаш, қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса, мажбуриятларни бажаришдан бир томонлама воз кечиш йўли билан ҳуқуқий муносабатларни бекор қилиш ва б.);
- 3) ҳам суд органларининг ёрдами билан, ҳам мустақил тартибда қўлланадиган усуллар (зарарни қоплаш, неустойка ундириш ва б.).

Ҳуқуқшунос олимлар, ҳуқуқни ҳимоя қилиш усули сифатида тан олиш ҳуқуқий табиатга кўра фақат юрисдикция шаклида (суд процесси) амалга оширилади деб ҳисоблайдилар. Дарҳақиқат, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш шаклини танлаш тўғрисидаги тўхтаб ҳуқуқларни ҳимоя қилиш учун қўлланиладиган усулнинг ҳуқуқий моҳиятини ойдинлаштириш билан чамбарчас боғлиқ. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш усули сифатида тан олишнинг асосий хусусияти шундаки, бу усул фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари ўртасида унинг мавжудлиги юзасидан келишмовчиликлар юзага келган ҳолларда қўлланилади. Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқни тан олиш тўғрисида даъво қўзғатиш низолашаётган томонлар ўртасидаги юзага келган фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тўғрисидаги низо билан боғлиқ. Шубҳасиз, низони ҳал қилиш учун бундай низони ҳал қилишга қодир мустақил

⁴ Добровольский А.А. Исковая форма защиты права. Изд-во. ЛГУ, 1965. С. 10.

ваколатли орган керак. Шу ўринда, рус цивилисти Т.М.Яблочковнинг фикрига муурожаат қилиш адолатли кўринади, унинг фикрича суднинг вазифаси ҳуқуқ тўғрисидаги низони ҳал қилишдир.⁵

Фикримизча, ҳуқуқни фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усули сифатида тан олиш талаби уни фақат суд (даъво) тартибида кўриб чиқишни талаб қилади. Шу муносабат билан фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усули сифатида ҳуқуқни тан олишнинг яна бир ўзига хос хусусиятини қайд этиш жоиз. Кўриб чиқиладиган ҳимоя усули, агар ҳуқуқни тан олиш талаби тўғрисидаги ҳал қилув қарори мажбурий, яқуний, қонуний кучга киришга қодир бўлса, амалий аҳамиятга эга бўлади. Фақат шу шарт билан тан олиш талаби доирасида тасдиқланган ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ўзларининг ҳуқуқий позицияларига ишонч ҳосил қилишлари мумкин. Бундан ташқари, субъектив фуқаролик ҳуқуқи бўйича низони кўриб чиқиш суддан ҳолатларни чуқур ўрганишни, қонунни тўғри қўллашни ва уни тўғри ҳал этишнинг ишончли қафолатларини талаб қилади. Шундай қилиб, фуқаролик ҳуқуқларини тан олиш йўли билан ҳимоя қилиш учун анъанавий равишда қўлланиладиган юрисдикция шакли (суд процесси) энг мақбул шаклдир.

5 См.: Яблочков Т. М. Учебник русского гражданского судопроизводства. Ярославль, 1912. С. 2, 4.